

CHARLES M.A. CASPERS

Hebban olla vogala nestas hagunnan, hinase Anna enda Joachim?

Over een apocrief evangelie en de oudste Nederlandse poëzie¹

Abstract – The so-called Gospel of Pseudo Matthew contains a passage about St. Anna's lament on her still being barren after twenty years of marriage. While she is looking at a brood of sparrows she compares her own situation with the one of animals which are privileged with offspring. Two sentences commonly regarded as the oldest part of Dutch poetry (c. 1100), written on a flyleaf of MS Bodley 340 in Bodleian Library, Oxford, show a remarkable similarity with this lament. In this paper I try to find out whether it is possible and plausible that Anna's words have been a source of inspiration for this old and enigmatic poem.

1 De klaagzang van Anna

Volgens een apocrief geschrift, het zogenoemde *Evangelie van Pseudo-Mattheus*, beklagt Anna, de moeder van Maria, zich na twintig onvruchtbare huwelijksjaren bij God omdat Hij haar geen zonen heeft geschonken en haar man uit schaamte heeft doen wegvluchten. Dan ziet zij in een laurierboom een mussennest en zegt: 'Heer, almachtige God, jij die alle schepsels, wilde en tamme dieren, slangen, vissen en vogels gelukkig hebt gemaakt met nageslacht, waarom onthoud jij alleen aan mij de gave van jouw goedheid?'² De opmerkelijke overeenkomst tussen Anna's klacht en de tekst die wij kennen als de oudste Nederlandstalige poëzie, is uitgangspunt van dit artikel. Het betreft hier uiteraard de twee zinnestukjes: 'Hebban olla vogala nestas hagunnan, hinase hic enda thu? Wat unbidan we nu?'; vrij vertaald in hedendaags Nederlands: 'Zijn alle vogels nesten begonnen, behalve ik en jij? Waar wachten we nog op?'

Zowel het verschil als de overeenkomst tussen Anna's klaagzang en *Hebban olla vogala* lijkt duidelijk. Anna richt zich tot God, terwijl 'hic' zich tot een aardse persoon richt, althans volgens de gangbare interpretatie. Dit verschil vormt een beletsel om *Hebban olla vogala* zonder voorbehoud te beschouwen als een vrije samenvatting van Anna's klaagzang. De overeenkomst is echter te treffend om onbesproken te laten. In beide gevallen wordt er gerefereerd aan vogels met een

1 Met dank aan mgr. Hubertus Ernst te Breda en Miel Erpelinck te Sas van Gent.

2 Volgens het *Evangelie van Pseudo-Mattheus* liet Joachim zich na zijn vrijwillige ballingschap vijf maanden lang niet aan zijn vrouw zien. Dan gaat het verder over Anna: *Quae dum fleret in oratione sua et diceret: 'Domine, iam quia filios non dedisti mihi, virum meum quare tulisti a me? Ecce enim quinque menses fluxerunt et virum meum non video, et nescio ubinam mortuus sit vel sepulturam eius fecissem'. Et dum nimis fleret in viridario domus suae, in oratione sua elevans oculos ad dominum vidit nidum passerum in arbore lauri, et misit vocem ad dominum cum gemitu et dixit: 'Domine, deus omnipotens, qui omni creaturae tuae donasti filios, et bestiis et jumentis et reptantibus et piscibus et volucris, omnes super filios gaudent, me solam a benignitatis tuae dono excludis? (...)'*. Zie Gijsel 1997, 296-299. Vgl. Brandenbarg 1992, 14-17.

nestje, wordt er een vraag voorgelegd aan ‘de ander’, is er sprake van een gevoel van vertwijfeling en pijnlijk gemis bij de ikpersoon. In beide gevallen is de type-ring ‘klaagzang’ van toepassing.

In dit artikel wil ik de mogelijkheid en aannemelijkheid verkennen dat *Hebban olla vogala* is voortgekomen uit de apocriefe overlevering. Aan de nog altijd voortdurende discussies over het begin en de ouderdom van de Nederlandse taal en de kwestie of *Hebban olla vogala* in het Oudengels, Oudnederlands, Oud-Westnederfrankisch of ‘Ingveoons’ is geformuleerd, ga ik hier voorbij.³ De uitkomst van mijn verkenning raakt wel de status van deze veelbesproken ‘pennenproef’ (zie hieronder). Hebben we te maken met wereldlijke of geestelijke poëzie? En hebben we wel te maken met een zelfstandige compositie? Na een korte weergave van de stand van het onderzoek, ga ik na of omstreeks het jaar 1100 een (Vlaamse?) monnik-kopiïst in een Engelse priorij bekend geweest had kunnen zijn met de hierboven aangehaalde klaagzang van Anna. Vervolgens wil ik achterhalen wat de dertien woorden van deze kopiïst kunnen hebben opgeroepen bij zijn medebroeders, gesteld dat zij zijn woorden met een wakker oog zouden hebben gelezen. Tot slot worden enkele zaken op een rijtje gezet.

2 Speculeren over een pennenproef

In het in 2006 verschenen eerste deel van de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* verwijst Frits van Oostrom naar de gelukkige ontdekking in 1932 van ‘de langste zelfstandige tekst in het Oudnederlands én de eerste voluit literaire in de Nederlandse taal’.⁴ Het betreft een ‘pennenproef’ die omstreeks 1100 door een kopiïst uit de kathedrale St. Andreaspriorij te Rochester is geschreven op de versozijde van het laatste tekstblad van een codex die thans wordt bewaard in de Bodleian Library te Oxford (ms Bodley 340, fol. 169 verso). De codex is een afschrift van het eerste deel van de zogenoemde *Catholic Homilies*, preken voor de belangrijkste feesten van het liturgisch jaar, omstreeks 990-995 in het Angelsaksisch gecomponeerd door Ælfric, monnik van de abdij van Winchester en later abt van de abdij van Eynsham (Oxfordshire).⁵ Wellicht was de uitvoerder van de proef een Vlaming, want destijds bestond er een intensieve uitwisseling tussen Zuidoost-Engeland en Vlaanderen op het gebied van handel, cultuur en personen. Zo had, om slechts één voorbeeld te noemen, de Gentse St.-Baafsabdij al vanaf 964, dus een eeuw voor de komst van Willem de Veroveraar, Lewisham in bezit, een groot gebied aan de zuidrand van Londen. Dit domein was aan de abdij geschonken door koning Edgar, op advies van de aartsbisschop van Canterbury.⁶ Na 1066 zou de uitwisseling tussen Engeland en het continent, met een enorm cultureel overwicht van het continent, nog verder toenemen. Omstreeks 1100 waren zelfs alle kloosterlingen van de priorij te Rochester (gelegen tussen Londen en Canterbury) afkomstig van het continent, inclusief de kopiïst (voortaan ‘onze ko-

3 Zie vooral De Grauwe 2004; De Grauwe 2008.

4 Van Oostrom 2006, 93-107, citaat op p. 93.

5 In volgorde van verschijnen: Godden 1979; Clemoes 1997; Godden 2000.

6 Verhulst 1997, 109-110.

piist' genoemd) die de woorden *Hebban olla vogala* etc. in Aelfrics preekbundel heeft gekrabbeld.⁷

Ter duiding van het genre noemt Van Oostrom onder meer de door het Latijnse retoricaonderwijs overgeleverde 'liefdesgroet' en de *Carmina Cantabrigiensia*, een uit de late elfde eeuw daterende poëziebundel die thans wordt bewaard in de universiteitsbibliotheek van Cambridge (ms Gg 5.35, fol. 432-441). Maar ook en vooral houdt hij er rekening mee dat *Hebban olla vogala* is gemodelleerd volgens de zogenoemde *kharjas*, Arabisch-Spaanse liefdesgedichten die hun oorsprong vinden in Andalusië. Uit de periode tussen ca. 1000 en ca. 1050 is de tekst van een vijftigtal *kharjas* bewaard gebleven, voldoende om deze gedichten te kwalificeren als de oudste wereldlijke poëzie van het Romaanse taalgebied. Van Oostrom wijst vooral op de formele en inhoudelijke parallellen tussen de *kharjas* en de pennenproef:⁸

Net als *Hebban olla vogala* zijn de *kharjas* korte, autonome strofen, en tegelijk eenvoudig, persoonlijk en poëtisch van karakter. Dikwijls zijn het kleine monologen, veelal in de mond gelegd van een ongeduldige geliefde die vanuit een kennelijke impasse de aanbode, al is het maar door middel van een vraag, aanspoort tot tempo of toeschietelijkheid. Geregeld worden daarbij natuur en liefde aan elkaar gespiegeld, waarbij de natuur – meestal de lente – de liefde (die nog onvoldoende bloeit) het goede voorbeeld geeft. Flora komt daarbij veel meer in beeld dan fauna; voor zover er dieren figureren, zijn het gazellen en andere diersoorten uit de oosterse wereld, nauwelijks Europese fauna, en maar zelden vogels.

Met de vogels en de nestjes wijkt *Hebban olla vogala* dus af van de *kharjas*, maar qua sfeer is de overeenkomst groot, aldus Van Oostrom. Daarbij komt dat *kharjas* in de meeste gevallen vrouwenliederen zijn, dat wil zeggen geschreven vanuit vrouwelijk perspectief, waarbij de vrouw eerder verschijnt als de actieve dan als de passieve partij. Tegenover deze hypothese wil ik die van Anna's klaagzang als oerbron van Neerlands oudste poëzie presenteren. Daarbij zullen we zien dat de grondinspiratie van *Hebban olla vogala* niet in Andalusië wordt gezocht maar nog verder weg, in de Levant.

3 Anna's klaagzang in Angelsaksisch en Normandisch Engeland

Vooraf dankzij het zogenoemde *Protevangelie van Jacobus* was de oosterse christenheid al vanaf de derde eeuw vertrouwd met verhalen over Maria, haar ouders, geboorte, opvoeding, huwelijk, zwangerschap en andere zaken waarover de vier evangeliën niets of nauwelijks iets vertellen. Dankzij een Latijnse bewerking van het *Protevangelie*, het reeds genoemde *Evangelie van Pseudo-Mattheus*, vervaardigd tussen 550 en 700, raakte later ook de westerse christenheid vertrouwd met deze materie. In de Karolingische tijd gold dit evangelie als een belangrijk geschrift, te meer omdat niemand anders dan de kerkvader Hieronymus doorging

7 Kwakkel (2005) acht het goed mogelijk dat de kopiist een Vlaming was die via een Normandische abdij, bijvoorbeeld die van Bec, naar Engeland is gekomen.

8 Van Oostrom 2006, 103.

voor de degene die dit geschrift uit het Hebreeuws in het Latijn had vertaald.⁹ In de elfde-twaalfde eeuw werd Pseudo-Mattheus geleidelijk voorbijgestreefd in populariteit door een ander apocrief verhaal, de zogenoemde *Libellus de nativitate sanctae Mariae*. Deze *libellus* werd eind dertiende eeuw door Jacobus de Voragine geïncorporeerd in zijn *Legenda aurea*, een van de meest verspreide boeken in de late middeleeuwen. In de *libellus*, en dus ook de *Legenda aurea*, is de passage over het mussennest en de klaagzang van Anna weggelaten. Ten tijde van Ælfric en onze kopiïst was het *Evangelie van Pseudo-Mattheus* echter nog goed bekend in West-Europa en dit geldt zeker voor het Angelsaksisch taalgebied.¹⁰

Relevant voor ons onderwerp is dat eveneens al vanaf de Karolingische tijd, of nog eerder, aan Anna ook een belangrijke plaats toekwam in de cultus. Heiligen die prominent genoemd worden in de eredienst, of aan wie een speciale devotie is gewijd, hebben nu eenmaal meer profiel en blijven beter in het (collectief) geheugen hangen dan heiligen die alleen maar in een of ander verzamelwerk worden vermeld. Tot op heden staat Anna binnen de Katholieke Kerk bekend als een belangrijk voorspreekster van vrouwen die verlangen naar een geschikte partner; in vroeger eeuwen werd zij echter vooral vereerd als voorspreekster van vrouwen met een kinderwens.¹¹ Want al maakt het hebben van een goede partner het leven aangenamer, het krijgen van nageslacht maakt het leven pas echt zinvol, althans volgens bijbelse en op de Bijbel geïnspireerde tradities. De aangehaalde passage uit het *Evangelie van Pseudo-Mattheus* vertolkt dit levensgevoel duidelijk. In haar klaagzang herinnert Anna God in feite aan het verbond dat Hij na de zondvloed met Noach had gesloten en waarbij Hij vruchtbaarheid had beloofd aan alle levende wezens (Genesis 8-9). Vervolgens herinnert zij Hem, nog steeds volgens Pseudo-Mattheus, aan een belofte die zij zelf heeft gedaan, namelijk dat wanneer zij een zoon of dochter zou krijgen, zij deze aan God zou schenken om te dienen in zijn tempel. Zo krachtig is haar klacht dat terstond een engel aan haar verschijnt die zegt: 'Vrees niet, Anna, want volgens Gods plan zul je een kind krijgen, en het kind dat uit jou geboren zal worden, zal geëerd worden tot aan het einde der tijden'.¹²

9 Gijsel 1981, 5-15.

10 Clayton 1998, 151-209. Claytons vertaling van de klaagzang van Anna, grotendeels gebaseerd op ms Oxford, Bodleian Library, Hatton 114 (derde kwart elfde eeuw), treffen wij aan op p. 169: 'Then Anna, his wife, weeping, prayed to the Lord and said as follows: "My Lord, God of Israel, you who are strong and mighty over all creatures, and you never wished to give me a child on earth and you took my husband from me, and I do not know whether he is alive on earth, and, if he is dead, then I have not prepared a burial for him". When she had spoken these words, then she went into the forecourt and humbly prayed to the Lord. And after she had completed her prayer, then she raised her eyes up to the Lord. Then she saw a sparrow's nest in a laurel tree. With a weeping voice she then called to the Lord and said: "Lord, you almighty God, you have given all creatures offspring and they rejoice in that, and I now give thanks to you that you have excluded me only from your gift of liberality. Truly, you, my Lord, know and understand my heart. Truly, I promised you from the beginning of my marriage that if you gave me a son or daughter I would bring them to you to your temple."' Zie ook de inleiding van Rita Beyers in Gijsel 1997, 1-34, vooral p. 22-25. Voor de kritische editie van de *libellus*, waarin Anna's klaagzang ontbreekt, zie Beyers 1997.

11 Over de verering van Anna in Nederland, zie Margry & Caspers 1997-2004 (bedevaarten naar Aarle, Blitterswijk, De Moer, Hattem, Heusdenhout, Koolwijk, Molenschot, Sint Anna ter Muiden).

12 Gijsel 1997, 296-301: *Tu nosti, domine, ab initio coniugii hoc vovisse ut, si dedisses mihi filium aut filiam, obtulissem in templo sancto tuo. Et dum ista diceret, subito ante faciem eius apparuit angelus domini dicens: Noli timere, Anna, quoniam in consilio dei est germen tuum, et quod ex te natum fuerit dabitur in admirationem omnibus saeculis usque in finem.*

Dat dit rijtje beloftes, en natuurlijk ook de vervulling ervan, indruk heeft gemaakt op de middeleeuwse christenheid, wordt treffend geïllustreerd door een negende-eeuwse Romeinse huwelijkszegening, waarbij aan God gevraagd wordt om bruid en bruidegom te zegenen, zoals Hij eens Anna en Joachim heeft gezegend.¹³

Ook al was Pseudo-Mattheus, zoals gezegd, bekend in Engeland, dan nog moesten we nagaan of we die bekendheid ook kunnen veronderstellen bij onze kopiist en zijn milieu. Bovendien, waarom zou de pennenproef betrekking hebben op Anna's klaagzang als Ælfric deze zelf onvermeld laat in zijn *Catholic Homilies*? Handschrift Bodley 340 bevat namelijk preekteksten van Kerstmis tot begin mei (de heilige paus Alexander 1, op 3 mei) terwijl Anna's klaagzang betrekking heeft op het feest van Maria Geboorte, 8 september. In handschrift Bodley 342, dat samen met Bodley 340 een geheel vormt, treffen we echter wel een korte beschouwing aan over Maria's geboorte. Ælfric vertelt hier nauwelijks meer dan dat Maria's vader en moeder Joachim en Anna heetten. Omdat het lastige materie betreft waaraan het risico kleeft om te dwalen, wenst hij niet verder op het onderwerp in te gaan.¹⁴ Volgens de Ierse geleerde en literator Mary Clayton duidt deze resolute stellingname op twee dingen: (1) trouw aan *auctoritates*, zoals Paschasius Radbertus, stond Ælfric afwijzend tegenover apocriefe geschriften, (2) waarvan hij bovendien vond dat ze teveel werden gelezen.¹⁵ Zijn standpunt werd echter niet algemeen gedeeld, ook niet in eigen kring. Zo bevat een twaalfde-eeuws Angelsaksisch handschrift, dat eveneens bewaard wordt in de Bodleian Library (ms Hatton 114), een combinatie van de *Catholic Homilies* van Ælfric met precies het *Evangelie van Pseudo-Mattheus*. Clayton vermoedt dat de samensteller ervan opzettelijk voor deze combinatie heeft gekozen om zijn waardering voor de apocriefe traditie te etaleren.¹⁶ Uit het bovenstaande kunnen we alvast afleiden dat onze kopiist bekend kan zijn geweest met de legende over de geboorte van Maria, ook al staat dit verhaal zelf niet in ms Bodley 340. Wellicht was hij niet eens in staat om de Angelsaksische formuleringen van Ælfric te lezen. Hijzelf en zijn Normandische (en Vlaamse) medebroeders hebben deze codex waarschijnlijk alleen gebruikt om er enkele pennenproeven in te schrijven, om vervolgens verder te werken aan hun Latijnse codices.¹⁷

13 Kleinschmidt 1930, 74: *Benedic his [sponsis] sicut benedixisti Joachimo et Annae*. In de *Libellus de nativitate sanctae Mariae* en de *Legenda aurea* is de klaagzang van Anna weliswaar weggelaten, maar daar staat tegenover dat Anna's zwangerschap expliciet in een bijbelse traditie wordt geplaatst door vergelijking met de zwangerschappen van Sara, Rachel en anderen, zie Benz 1984, 680-681. De achterhaalde opvatting dat Anna pas vanaf de veertiende eeuw, dankzij de *Legenda aurea*, voorspreekster van kraamvrouwen en moeders is geworden, staat mede op rekening van Franz 1909, 194. Over de klaagzang van Anna in de middeleeuwse westerse kunst, zie voorts Lafontaine-Dosogne 1965, 66-71 ('L'Annonciation à Anne'); Schiller 1980, 58-61 ('Die Verkündigung an Anna').

14 Godden 1979, 271.

15 Clayton 1986; Clayton 1998, 2 en 110-111. Omstreeks 1005-6 werkte Ælfric, ter aanvulling van zijn *Catholic Homilies*, weliswaar een volledige preek uit over het feest van Maria Geboorte, maar daarin beperkt hij zich voornamelijk tot een beschouwing over de maagdelijkheid, zie Assmann 1889, 24-48.

16 Clayton 1998, 118.

17 Ter verklaring: in de eerste helft van de elfde eeuw kwamen de codices met de *Catholic Homilies* in het bezit van de Sint-Andreasabdij te Rochester, die toen nog bewoond werd door Angelsaksische monniken. Als gevolg van de kloosterhervorming die inzette na de komst van Willem de Veroveraar, werd de abdij in 1083 getransformeerd in een priorij, bewoond door geestelijken van het Europese

Relevant voor ons onderwerp is dat verhalen over de afkomst van Maria nog lang na Ælfric onderwerp van discussie bleven, en – om nogmaals het belang van de cultus te onderstrepen – dat het feest van Maria Geboorte destijds gold als één van de vier aan Maria gewijde hoogfeesten (naast Maria Lichtmis op 2 februari, Maria Boodschap op 25 maart en Maria Tenhemelopneming op 15 augustus). Wat bovendien intrigeert, is dat vanaf ca. 1030 Engeland als enige land van de westerse christenheid kon bogen op twee nieuwe Mariafeesten. Het betreft de Ontvangenis (conceptie) van Maria op 8 december en Maria's Presentatie in de tempel op 21 november, twee heilshistorische feesten die steunen op de apocriefe traditie. Clayton en anderen achten het aannemelijk dat het feest van de Ontvangenis van Maria, waarvan de liturgie was gespiegeld aan die van het feest van Maria Geboorte, er is gekomen dankzij de invloed die de Grieks-Byzantijnse wereld via Zuid-Italië uitoefende op Angelsaksisch Engeland.¹⁸ Ca. 1070 werden de twee nieuwe feesten al weer afgeschaft door de machtige Lanfrancus van Bec, kort nadat hij aartsbisschop van Canterbury was geworden. Lanfrancus voer volledig op het compas van Rome; al te simpele liturgische gebruiken van niet-Romeinse origine vonden in zijn ogen geen genade.¹⁹ Hiermee is het verhaal echter nog niet afgelopen. Zo formuleerde Eadmer van Canterbury († ca. 1124), vriend en biograaf van Anselmus van Canterbury, het eerste westerse traktaat over de Onbevleete Ontvangenis van Maria: al vanaf haar prille levensbegin in de moederschoot zou Maria zonder smet van de erfzonde zijn geweest.²⁰ Omdat hij zich in het geleerdendebat begeeft, noemt Eadmer de ouders van Maria niet bij naam. Wel houdt hij een vurig pleidooi voor eerherstel van het feest van de Onbevleete Ontvangenis, en – wellicht een understatement voor vereerders van Anna – prijst hij herhaaldelijk de eenvoudige en nederige gelovigen, de echte vromen, die dit feest plegen te vieren.²¹ Een generatie na Eadmer zou vooral Osbert van Clare († ca. 1158), prior van de abdij van Westminster, campagne voeren voor een volledig eerherstel en zelfs opwaardering van het feest van Maria's Onbevleete Ontvangenis. Blijkbaar met succes, want in 1129 werd het feest alweer toegestaan door een in Londen gehouden concilie. In een van zijn brieven neemt Osbert vergenoegd het compliment in ontvangst dat wat hij allemaal over de heilige Anna heeft geschreven, bijzonder in de smaak is gevallen bij veel gelovigen en over veel kerken is verspreid.²² Omstreeks het jaar 1100, toen onze kopiist werkzaam was, verkeerde het feest van de Onbevleete Ontvangenis, en daarmee ook de legende van Maria's geboorte, in een merkwaardige fase: voortdurend in de belangstelling en precies tussen diffamatie in 1070 en eerherstel in 1129. De Normandiërs die Engeland opnieuw opbouwden, moesten er niets van hebben; de 'inheemse' Engelsen koesterden het feest en daarmee ook Sint Anna juist. Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat onze kopiist uit de rijke schat aan liturgische gebeden en hagiografische verhalen

continent. Erik Kwakkel onderscheidt uit de jaren na de overgang, ca. 1100, de handen van vijf verschillende kopiïsten; vier van hen zijn niet verder gekomen dan een pennenproef op een schutblad. De Angelsaksische handen die de codices hebben vervaardigd, gecorrigeerd en aangevuld, dateren daarentegen van vóór ca. 1050 en ná ca. 1150. Zie Kwakkel 2005, 16-19, 21-24.

18 Clayton 1990, 25-89, vooral p. 44. Vgl. Del Marmol 1923, 5-10.

19 Clayton 1990, 49-50.

20 Clayton 1990, 87.

21 Thurston & Slater 1904, 1-7; Del Marmol 1923, 29-34.

22 Thurston & Slater 1904, 60-64; Williamson 1929, 11-17.

precies Anna's klaagzang heeft gekozen en in zijn moedertaal (?) heeft samengevat. Het ging immers over een onderwerp dat volop ter discussie stond en in de hoofden van velen bleef resoneren. Een lastige kwestie is wel, hoe het resoneerde in het hoofd van onze kopiïst. Zou hij een verering hebben gekoesterd voor Anna, of zou hij zijn pennenproef louter uit vermaak zo hebben geformuleerd? Dat laatste is mogelijk omdat hij immers tot het Normandische, dus 'anti-Anna' kamp behoorde.

4 Broeder Wilfried, zuster Kathleen en moeder Anna

Hierboven is uitgeweid over de mogelijkheid van Anna's klaagzang als inspiratiebron van *Hebban olla vogala*, maar daarmee is nog geen enkele zekerheid gegeven. Stel, onze kopiïst dacht bij zijn pennenproef helemaal niet aan Anna, wat kan hij dan bedoeld hebben met die vogels en die nesten? Hoe uitzonderlijk was het voor een elfde-eeuwse monnik om precies een vogelnestje als metafoor te gebruiken? Van Oostrom heeft vooral gezocht naar voorbeelden uit de wereldse liefdeslyriek; uit de bijbelse traditie noemt hij slechts, terloops, het Hooglied.²³ Ook in andere Bijbelboeken – ik ga uit van de Latijnse Vulgaat – staan echter ettelijke verwijzingen naar of beeldspraken over 'vogel' (*avis, volucris*), 'boom' (*arbor*), 'mus' (*passer*) en 'nest' (*nidus*), in tamelijk uiteenlopende betekenissen. Waar het hier vooral om gaat: degenen die in de Bijbel lazen en daaruit baden, zoals monniken, waren vertrouwd met de voorstelling van een boom met daarin een nest jonge vogels of mussen als beeld van de door God gewilde orde. Zoals alle monniken, kenden onze kopiïst en zijn medebroeders het psalmenboek, waaruit zij dagelijks meerdere malen baden, *by heart*. Dat gold bovenal voor Psalm 104, een uitbundige lofzang op God en Zijn schepping. Hierin worden onder meer de vogels genoemd die hoog nestelen en hun lied zingen onder het bladerdak (vers 12), en de mussen die hun nest bouwen in de ceders van de Libanon (vers 17).²⁴ Ook waren de kloosterlingen van de St-Andreaspriorij vertrouwd met de voorstelling van een vogelnest om het contrast aan te geven tussen de natuurlijke orde en het onrecht van de wereld: 'De vossen hebben een hol, en de vogels van de hemel een nest, maar de mensenzoon kan nergens zijn hoofd neerleggen', zo luidt het evangelie (Mattheus 8:20 en Lukas 9:58). Tegen deze achtergrond kunnen we er met een gerust hart vanuit gaan dat de kloosterlingen vast niet zouden zijn geschrokken bij het lezen van de 'pennenproef' van hun confrater. Dat broeder Wilfried nog steeds verkikkerd is op zuster Kathleen, die hij nog gekend heeft als buurmeisje, lijkt mij een projectie van seculiere postmoderne lezers. Datzelfde geldt overigens voor degenen die 'nastas' interpreteren als 'liefdesnestjes' in plaats van nageslacht. De kloosterlingen zouden mijns inziens in de pennenproef een frase hebben gezien die paste bij het goddelijk dienstwerk, de bestaansreden van hun religieuze

²³ Van Oostrom 2006, 100.

²⁴ Vgl. Psalm 84:4: *Etenim passer invenit sibi domum: et turtur nidum sibi, ubi ponat pullos suos. Altaria tua Domine virtutum: rex meus et Deus meus*. Waar de vulgaat nog vaak spreekt van 'mus' (*passer*), spreken recente bijbelvertalingen eerder van 'vogel' of 'vogeltje'. Ook in Psalm 111:2 en 123:7 spreekt de vulgaat over een mus, en Nederlandse vertalingen over vogel; de enige uitzondering is Psalm 102:8.

leven. Als zij al ‘liefdeslyriek’ herkenden, dan was dat primair vanwege het boek der psalmen, van joodse oorsprong maar toch het belangrijkste gebedenboek en de belangrijkste gedichtenbundel van de christenheid.

5 Tot slot

Hierboven moge zijn aangetoond dat Anna’s klaagzang model kan hebben gestaan voor de conceptie van *Hebban olla vogala*. Te meer omdat, zoals gezegd, het feest van Maria Onbevlekt Ontvangen omstreeks 1100 volop ter discussie stond in Engeland, is deze klaagzang niet een louter theoretische maar een waarschijnlijke inspiratiebron van *Hebban olla vogala*. Maar hoe kunnen we ‘waarschijnlijkheid’ wegen? Kijken wij nog een laatste keer naar de twee oude dichtregels.

‘Hebban olla vogala nestas hagunnan, hinase hic enda thu’. Deze zin verwijst naar een persoon die zich beklagt bij haar of zijn partner omdat zij samen nog steeds geen kinderen hebben, terwijl de rest van de schepping wel nageslacht heeft, overeenkomstig de natuurlijke orde. Net als Van Oostrom neigt te doen, maar op basis van andere argumenten, ga ik er vanuit dat er een vrouw aan het woord is. In de bijbelse en christelijke overlevering was het voor zowel mannen als vrouwen jammerlijk om zonder kinderen te blijven, maar vrouwen hadden meer reden om te jammeren. Onvruchtbaarheid werd eerder aan de vrouw dan aan de man geweten: de schoot was in gebreke, niet het zaad. ‘Wat unbidan we nu?’ Deze zin verwijst naar de uitzichtloosheid, de wanhoop van de vrouw. Met deze twee zinnen is de portee van Anna’s klaagzang samengevat, met dat verschil dat hier niet God wordt aangesproken maar de echtgenoot. Dankzij Pseudo-Mattheus zijn we bekend met de goede afloop na de wanhoopskreet: er verschijnt een engel met een blijde boodschap en er komt alsnog een kindje.

Er waren nog twee subvragen te beantwoorden. Dat *Hebban olla vogala* eerder als geestelijke dan als wereldlijke poëzie gekwalificeerd dient te worden, behoeft geen nader betoog meer. Dat de oudste Nederlandstalige kinderwens kan doorgaan voor een zelfstandige compositie, is heel discutabel.

Heb ik met dit artikel het oudste stukje Nederlandse poëzie geprofaneerd, door het terug te brengen waar het thuis hoort, de religieuze leefwereld van onze kopist? Vast niet. Zolang er geformuleerd wordt in ‘mogelijkheden’ en ‘waarschijnlijkheden’ – ook ik ontkom daar niet aan – zal *Hebban olla vogala* niet uit de canon verdwijnen, al heeft het zijn hoge status verkregen op basis van onwaarschijnlijke argumenten. Ons ‘oudste’ Nederlands is als een koningin die niet blijkt te beschikken over de juiste adelbrieven, maar niet hoeft af te treden omdat haar onderdanen haar nu eenmaal in hun hart hebben gesloten.

Het kan verbazing wekken dat niet eerder een link is gelegd tussen Anna’s klaagzang en *Hebban olla vogala*. Toch is hier wel een verklaring voor. Zoals gezegd was tijdens de late middeleeuwen de tekst van Pseudo-Mattheus al lang verdrongen in West-Europa door de *Libellus de nativitate sanctae Mariae* en de *Legenda aurea*, geschriften waarin de klaagzang en het vogelnest ontbreken. Pas in de zestiende eeuw raakten Latijnse en volkstalige versies van het *Protevangelië van Jacobus* en het *Evangelie van Pseudo-Mattheus* weer enigszins in de mode en werden er weer afbeeldingen gemaakt van Anna bij de laurierboom met het vo-

gelnest.²⁵ Wellicht heeft de onderzoeker, aan wie de gelijkenis al eerder is opgeval-
len, geen rechtstreeks verband tussen beide passages willen leggen omdat hij of zij
er – heel begrijpelijk maar ten onrechte – van uitging dat omstreeks 1100 Anna's
klaagzang nog niet bekend was in het westen.²⁶ Dankzij de voortschrijdende we-
tenschap, met knappe edities van apocriefe geschriften en dito monografieën over
Angelsaksische geschiedenis, weten wij nu beter.

Bibliografie

- Assmann 1889 – Bruno Assmann: *Angelsächsische Homilien und Heiligenleben*. Kassel, 1889 (Darm-
stadt, 1964R). (Bibliothek der angelsächsischen Prosa in kritisch bearbeiteten Texten, 3).
- Benz 1984 – Richard Benz (ed.): *Die Legenda aurea des Jacobus der Voragine*. 10de dr. Darmstadt,
1984.
- Beyers 1997 – Rita Beyers (ed.): *Libri de nativitate sanctae Mariae*, Vol. 2: *Libellus de nativitate
sanctae Mariae. Textus et commentarius*. Turnhout, 1997 (Corpus Christianorum, Series Apo-
cryphorum, 10).
- Brandenburg 1990 – Ton Brandenburg: *Heilig Familieleven. Verspreiding en waardering van de His-
torie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van
de moderne tijd (15de/16de eeuw)*. Nijmegen, 1990.
- Brandenburg 1992 – Ton Brandenburg: 'De historie van Sint-Anna in geschriften en de devotionele
praktijk'. In: Ton Brandenburg e.a.: *Heilige Anna, grote moeder. De cultus van de Heilige Moeder
Anna en haar familie*. Nijmegen, 1992, 9–86.
- Clayton 1986 – Mary Clayton: 'Ælfric and the Nativity of the Blessed Virgin Mary'. In: *Anglia. Zeit-
schrift für englische Philologie* 104 (1986), 286–315.
- Clayton 1990 – Mary Clayton: *The Cult of the Virgin Mary in Anglo-Saxon England*. Cambridge,
1990. (Cambridge Studies in Anglo-Saxon England, 2).
- Clayton 1998 – Mary Clayton: *The Apocryphal Gospels of Mary in Anglo-Saxon England*. Cam-
bridge, 1998. (Cambridge Studies in Anglo-Saxon England, 26).
- Clemoes 1997 – Peter Clemoes (ed.): *Ælfric's Catholic Homilies, the First Series, Text*. London etc.,
1997. (Early English Text Society, ss 17).
- Erpelinck 2006 – E.J. Erpelinck: *Anna in België. Alfabetisch repertorium van vindplaatsen in kerken
en kapellen in België*. Sas van Gent, 2006.
- Franz 1909 – Adolph Franz: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, Bd. 2. Freiburg, 1909.
- Godden 1979 – Malcolm Godden (ed.): *Ælfric's Catholic Homilies, the Second Series, Text*. London
etc., 1979. (Early English Text Society, ss 5).
- Godden 2000 – Malcolm Godden: *Ælfric's Catholic Homilies. Introduction, Commentary and Glos-
sary*. Oxford etc, 2000. (Early English Text Society, ss 18).
- De Grauwe 2004 – Luc de Grauwe: 'Zijn olla vogala Vlaams, of zit de Nederlandse filologie met een
koekoeksei in (haar) nest(en)?' In: *TNTL* 120 (2004), 44–56.
- De Grauwe 2008 – Luc de Grauwe: 'Tweemaal Oudnederlands, of toch maar ten dele. Jan van Houts
godsvrucht en vogelnesten (opnieuw) in de arena'. In: *Voortgang* 26 (2008), 93–105.
- Gijssels 1981 – Jan Gijssels: *Die unmittelbare Textüberlieferung des sog. Pseudo-Matthäus*. Brussel,
1981. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone
Kunsten van België, Klasse der Letteren, jrg. 43, nr. 96).
- Gijssels 1997 – Jan Gijssels (ed.): *Libri de nativitate sanctae Mariae*, Vol. 1: *Pseudo-Matthaei evangeli-
um. Textus et commentarius*. Turnhout 1997. (Corpus Christianorum, Series Apocryphorum, 9).
- Kleinschmidt 1930 – Beda Kleinschmidt: *Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und
Volkstum*. Düsseldorf, 1930. (Forschungen zur Volkskunde, H. 1–3).
- Kwakkel 2005 – Erik Kwakkel: 'Hebban olla vogala in historisch perspectief'. In: *TNTL* 121 (2005),
1–24.

²⁵ Over Anna in de kunst, zie recent Erpelinck 2006, met verdere literatuuropgave.

²⁶ In de ca. 1490 vervaardigde Middelnederlandse *Historie van Sint-Anna* van Jan van Denemar-
ken, komen we het mussennest weer tegen, zie Brandenburg 1990, 58–59.

- Lafontaine Dosogne 1965 – Jacqueline Lafontaine-Dosogne: *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident*, tome 2. Brussel, 1965. (Mémoires, Classe des Beaux-Arts, T. 11, fasc. 3b).
- Margry & Caspers 1997-2004 – Peter Jan Margry & Charles Caspers (eds.), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 4 delen. Amsterdam/Hilversum, 1997-2004.
- Del Marmol – B. del Marmol (ed.): *La Conception Immaculée de la Vierge Marie (De Conceptione Sanctae Mariae) par Eadmer, moine de Cantorbéry (1124)*. Lille-Paris, 1923.
- Van Oostrom – Frits van Oostrom: *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006.
- Schiller 1980 – Gertrud Schiller: *Iconographie der christlichen Kunst*, Bd 4,2: *Maria*. Gütersloh, 1980.
- Thurston & Slater 1904 – Herb. Thurston & Th. Slater (eds.): *Eadmeri Monachi Cantuariensis, Tractatus de conceptione Sanctae Mariae*. Freiburg, 1904.
- Verhulst 1997 – Adriaan Verhulst: 'Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen'. In: Georges Declercq (ed.): *Ganda & Blandinum. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*. Gent, 1997, 103-114.
- Williamson 1929 – E.W. Williamson (ed.): *The Letters of Osbert of Clare*. London, 1929.

Adres van de auteur

Titus Brandsma Instituut
 Erasmusplein 1
 6525 HT Nijmegen
 charles.caspers@titusbrandsmainstituut.nl